

Η ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ πραγματεία αὕτη ἔχει, ὅπως λέγουν συνήθως εἰς τὴν Ἑλλάδα βαρὺν χαρακτήρα, καὶ εἶναι γραμμὴν δι' ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι ἔχουν ὠρισμένην ἐπαφὴν μὲ τὰ θεμελιώδη προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικῶς μὲ τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Καὶ ἡ πραγματεία αὕτη προϋποθέτει ὅλα τὰ συστηματικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα τὰ ὅποια εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν κατανόησιν τῆς σειρᾶς τῶν συλλογισμῶν τῆς, δηλαδὴ φέρει τὸν ἀναγνώστην ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν διαμάχην τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, χωρὶς γὰρ τοῦ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορικὴν αὐτῶν προέλευσιν. Μὲ ἄλλους λόγους παρουσιάζει τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ὅπως τίθενται ταῦτα σήμερον.

Ὡστε καὶ ἡ πραγματεία αὕτη δὲν εἶναι γραμμὴν δι' ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι νομίζουν, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ζήτημα ἀφηγηματικόν, οὔτε εἶναι γραμμὴν δι' ἀνθρώπους πιστεύοντας, ὅτι φιλοσοφία σημαίνει ἀράδιασμα γνωμῶν ἄλλων καὶ συσσώρευσιν παραπομπῶν εἰς ξένα συγγράμματα εἰς τρόπον ὥστε τὸ κείμενον, δηλαδὴ τὸ δημιούργημα τοῦ συγγραφέως, γὰρ εἶναι ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸν ὄγκον τῶν ὑποσημειώσεων καὶ γὰρ στενάζῃ ὑπὸ τὸν φόρτον αὐτῶν.

Τὰ φιλοσοφικὰ δοκίμια γράφονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερον, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος ἕως τοῦ Nietzsche χωρὶς παραπομπάς, διότι κάθε φιλόσοφος καὶ κάθε φιλοσοφικὸς ἄνθρωπος πρὶν φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο κατὰ τὸ ὅποion θὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸν του ἱκανὸν γὰρ διατυπώσῃ φιλοσοφικὰς σκέψεις, ἔχει ἤδη διέλθῃ καὶ ἀναλύσει ὅλας, τὰς οὐσιώδεις τοῦλάχιστον, συμβολὰς τὰς γενομένας κατὰ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας διὰ τὸ θέμα περὶ τοῦ ὁποίου διατυπώνει καὶ αὐτὸς τὰς σκέψεις του. Οὕτω πως γράφει

ὁ Πλάτων· καὶ χωρὶς γὰρ παραπέμπη εἰς τὰ προηγούμενα φιλοσοφικὰ ἔργα, τὰ συγχωνεύει ὅμως ὅλα εἰς τὴν ροὴν καὶ τὴν πλοκὴν τῶν νοημάτων του, οὕτως πῶς γράφει ὁ Descartes, παρομοίως δὲ γράφουν καὶ οἱ ὑπέρσοχοι ἄνδρες τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας, ὡς καὶ ὅλοι οἱ ἰδρυταὶ καὶ ἔργαται τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἶναι ἠναγκασμένος νὰ γράφῃ καὶ ὁποῖος ἄλλος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν ἱκανὸν του καὶ ἔχει τὸ θάρρος καὶ τὴν δύναμιν τῆς εὐθύνης διὰ τὰς φιλοσοφικὰς του σκέψεις, ἀφοῦ προηγουμένως ἐμόχθησεν διὰ νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ τὰ ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεργητῶν τῆς φιλοσοφίας. Τὰ φιλοσοφικὰ βιβλία, ἔφ' ὅσον εἶναι πράγματι ταιαῦτα, καὶ δὲν εἶναι φόρτος νεκρῶν γνώσεων καὶ νοημάτων ἀνηκόντων εἰς ξένας ψυχάς, εἶναι, ὅπως καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἀρμονικὰ σύνολα, ἢ ἀκμαῖα ἀποσπάσματα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Nietzsche. Εἰς ἓνα ἔργον τέχνης, εἰς ἓνα δράμα, εἰς ἓνα διήγημα, εἰς ἓνα ἔπος ἢ εἰς ἓνα μελόδραμα δὲν ὑπάρχουν σπουδαιότερα καὶ ἀσημαντώτερα νοήματα, ἀλλὰ τὰ πάντα ἀποτελοῦν τὸ ἐνιαῖον ἐκεῖνο ὅλον, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν καλλιτέχνημα, καὶ συνεπῶς ὅλα ἔχουν ἴσην σπουδαιότητα διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ἔργου. Καὶ τὰ φιλοσοφικὰ βιβλία εἶναι οἰκοδομαί, ἔργα ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ πνεύματος ὅπου τὰ πάντα συνυφαίνονται εἰς μίαν ἀρμονικὴν ὁλότητα ἢ εἶναι ἀκμαῖα ἀποσπάσματα τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων, ὅποτε πάλιν δι' ἐκεῖνον ὅστις ἔχει φιλοσοφικὸν αἰσθητήριον παρουσιάζουν κάτι τὸ τέλειον, τὸ ἀρμονικόν, τὸ ρυθμικόν. Τὸ σύστημα τῶν παραπομπῶν ἔχει ἀξίαν διὰ νομικὰ καὶ φιλολογικὰ, καθὼς καὶ διὰ βιβλία θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὅπου καὶ τὸ γράμμα ἔχει σημασίαν.

Τὸ ὕφος τῆς πραγματείας «αἱ ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» εἶναι τῷ ὄντι πυκνὸν καὶ σύνθετον. Τὰ νοήματα ἀναπηδοῦν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, πάντοτε βεβαίως κατὰ λογικὴν σειρὰν καὶ μὲ ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ χωρὶς γὰρ ἀναλύωνται αἱ εἰδικαὶ περιπτώσεις καὶ γὰρ ἐφαρμόζονται αἱ γενικαὶ σκέψεις ἐπὶ παραδειγμάτων, καὶ τοῦτο διότι τὸ ἔργον αὐτὸ ἀποτελεῖ δοκίμιον φιλοσοφικὸν γραμμένον μόνον δι' ὅσους γνωρίζουν τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τοῦ παρόντος καὶ δι' ὅσους ἔχουν γνῶσιν ὄλων τῶν λεπτομερειῶν καὶ ὄλων τῶν ἀποχρώσεων τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος καὶ διὰ τοὺς γνωρίζοντας τέλος τὴν ἱστορίαν ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Δὲν προτίθεται γὰρ εἰσαγάγῃ τὸν ἀναγνώστην

εις τὰ πράγματα, ἀλλὰ ἀντιμετωπίζει ἀπ' εὐθείας τὰ προβλήματα. ὅπως ζοῦν εἰς τὴν σημερινὴν φιλοσοφικὴν πάλην. Ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὸν «Παρμενίδην», τὸν «Σοφιστὴν» καὶ τὸν «Φίληβον» τοῦ Πλάτωνος χωρὶς τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος καὶ χωρὶς τὴν συνείδησιν τῶν ἔρων καὶ τῶν εἰδικῶν νοημάτων τὰ ὁποῖα κρύπτονται ὑπὸ τοὺς ἔρους, οὕτω πως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς καὶ οἷονδήποτε ἄλλο φιλοσοφικὸν δοκίμιον ἔχον καθαρῶς ἀκαδημαϊκὸν χαρακτήρα καὶ ἀπορρέον ἀπὸ μίαν ὀρισμένην φιλοσοφικὴν ἰδεολογίαν. Ἡ πραγματεία «περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» εἶναι προσιτὴ μόνον εἰς τὸν ἔχοντα συνείδησιν τῶν φιλοσοφικῶν πραγμάτων τῶν τελευταίων ἑκατὸν ἐτῶν καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τοῦ Hegel καὶ ἐντεῦθεν, τοῦ ὁποίου τὰς θέσεις ζητεῖ κριτικῶς νὰ ἐπανεύρῃ καὶ νὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰς δογματικὰς αὐτῶν ἐπιβαρύνσεις. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ δοκίμιον συμερίζεται τὴν μοῖραν ὄλων ἐκείνων τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἔρχονται εἰς τὸ φῶς μὲ τὴν ταπεινοφροσύνην νὰ διαβασθοῦν μόνον ἀπὸ ἔσους γνωρίζουσι νὰ διαβάσουν. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ πλῆθος εἰδικῶν γνώσεων τακτοποιημένων κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν ἢ κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐγχειριδίων δὲν θὰ εὔρῃ τίποτε τὸ ἐλκυστικὸν εἰς τὴν πραγματείαν αὐτήν, ἢ ὁποῖα ἐξετάζει μόνον μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐννοιαν, τὴν ἐννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ ἐπιζητεῖ μίαν καὶ μόνην γνῶσιν, τὴν γνῶσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὑπάρχουν δύο τρόποι τοῦ γράφειν ὅπως ὑπάρχουν καὶ δύο εἶδη χαρακτήρων φιλοσοφικῶν. Ὁ ἓνας εἶναι ἐκεῖνος ὅστις δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ εὐρὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν καὶ συνεπῶς δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἀπλοποίησιν τῶν νοημάτων καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῶν συλλογισμῶν του, ἀλλὰ εἶναι ἐστραμμένος πλήρως εἰς τὴν οἰσίαν τῶν πραγμάτων καὶ ζῆ μὲ τὸ πάθος τοῦ ἀγωνιστοῦ. Ὁ ἄλλος χαρακτήρ εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἐπιζητεῖ τὴν ἀπλοποίησιν καὶ θέλει τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν φιλοσοφικῶν νοημάτων. Ὁ πρῶτος εἶναι πάντοτε δημιουργικὸς, ὁ δεῦτερος εἶναι πάντοτε καταναλωτικὸς, δηλαδὴ νοήματα τὰ ὁποῖα εἰς τὸν πρῶτον ἀποτελοῦν ἀνακαλύψεις, τὰ παίρνει ὁ δεῦτερος καὶ τὰ εἰσάγει εἰς τὴν κοινὴν χρῆσιν καὶ τοὺς ἀφαιρεῖ τὴν ἀκμαιότηταν, τὴν ἀρχικότητα καὶ τὴν ζωηρότητα. Οἱ δύο ὅμως αὐτοὶ τρόποι τοῦ γράφειν εἶναι δυνατόν νὰ συνενώνωνται—καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες πρὸς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ τείνη κάθε φιλοσοφικὸς χαρακτήρ—εἰς εἶνα

καί μόνον φιλοσοφικόν άτομον, ὅποτε παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ φιλοσοφικόν άτομον δημιουργεῖ κατὰ μὲν τὴν πρώτην, ἃς εἶπω νεανικὴν, περίοδον τῆς σταδιοδρομίας τοῦ ἔργα τοῦ πρώτου εἴδους καὶ ὕφους πυκνοῦ καὶ ἐντόνου, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον, ἃς εἶπω ἀπαθῆ καὶ ἡρεμον, δίδει εἰς τὰ ἔργα τοῦ τὴν ἀπλότητα ἐκείνην, ἣ ὁποῖα ἔχει αἰτίαν τὴν «φυσικὴν» παραγωγικότητα, δηλαδὴ ἐκείνην ἣτις παράγει ὅπως ἡ φύσις. Τὰ ἔργα τῆς πρώτης περιόδου εἶναι ἀνατρεπτικά, τὰ ἔργα τῆς δευτέρας εἶναι εὐλαδαικά. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἰς τὴν πρώτην περίοδον ἐφαίνετο κλειστόν καὶ πυκνόν, γίνεται εἰς τὴν δευτέραν ἀνοικτόν καὶ διαφανές. Ἰδέτε τὰ πρώτα ἔργα τοῦ Kant, πόσον εἶνε δύσκολα. Πόσαι μοιφαὶ δὲν προσήφθησαν ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας κατὰ τῶν ἔργων αὐτῶν τοῦ Kant καὶ κυρίως κατὰ τοῦ πρώτου ἀνατρεπτικοῦ ἔργου «Kritik der reinen Vernunft»; Ἰδέτε τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Kant καὶ ἰδίᾳ τὴν «Kritik der Urteilskraft», ἰδιαίτατα δὲ τὴν «Metaphysik der Sitten». Τὸ τελευταῖον αὐτὸ ἔργον ἔχει τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν διαφάνειαν ἐκείνην τὴν ὁποῖαν ἐπιτυγχάνει τὸ φιλοσοφικόν πνεῦμα κατὰ τὴν ἡρεμον ἡλικίαν τοῦ γήρατος, ὅποτε ἔχει παρέλθει τὸ πάθος τὸ ἀναπτυσσόμενον, ὅταν ἡ προσωπικότης μάχεται ἀκόμη πρὸς τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα θέλει νὰ δαμάσῃ. Εἶναι λοιπὸν μοιραῖον ἐφόσον δὲν εἶναι κανεὶς γέρον καὶ μάχεται πρὸς τὰ προβλήματα τὰ φιλοσοφικά μὲ τὸ κοσμοθεωρητικόν ἐκεῖνο πάθος τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται εἰς τοὺς κόλπους τῆς ψυχῆς ἅμα ἀρχίσῃ νὰ κάνῃ τὴν ὑποταγὴ τῆς ὕλης ἣ ὁποῖα τὴν περιβάλλει, τὰ ἔργα τῆς περιόδου αὐτῆς νὰ ἔχουν αὐστηρόν, βαρὺ καὶ κλειστὸν ὕφος, ἢ, ὅπως οἱ φίλοι των βιαίων ἀπλουστεύσεων λέγουν, «σκοτεινόν». Ἀλλὰ ὁ ἔχων ὁσφρησιν πνευματικὴν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ καὶ νὰ διακρίνῃ τὸν γόνιμον ἀπὸ τὸν ἀγόνον χαρακτήρα.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ πρώτη καὶ κυρία ἀρχὴ τοῦ φιλοσοφεῖν εἶναι τὸ συνειδὸς ἢ ἡ συνειδήσις. Πρὸς τὴν συνειδήσιν ἀνταποκρίνεται τὸ ὄν, πρὸς τὸ θεῖορον ἀνταποκρίνεται τὸ θεωρούμενον. Ἡ σχέσις μεταξὺ συνειδότητος καὶ ὄντος, μεταξὺ θεωρίας καὶ οὐσίας εἶναι σχέσις διαλεκτικῆ, ἀμοιβαία καὶ δημιουργικῆ. Ἡ μία ἀρχὴ θέτει κατ' οὐσίαν τὴν ἄλλην, ἀμφοτέραι δὲ ζοῦν καὶ νοοῦνται ἐν στενωτάτῃ ἀλληλεξαρτήσῃ.

Τὸ συνειδὸς ἀναφερόμενον πρὸς τὸ ὄν διακρίνεται. Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη γίνεται καὶ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὄντος. Τὸ συνειδητόν, τὸ ὄν διακρίνεται, ἀναπτύσσεται, κατατέμνεται εἰς ἀξίας εἰδικάς, εἰς μορφάς εἰδικάς, τὰς ὁποίας συνήθως καλοῦμεν **κατηγορίας**. Ἡ συνειδήσις, διακρινομένη καὶ ἀναπτυσσομένη θέτει κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν τὰς κατηγορίας ἥτοι τὰς θεμελειώδεις ἀρχὰς τῆς ὑποστάσεώς της καὶ συγκεκριμένως τὰς ἀρχὰς καθ' ἃς θεωρεῖται ἢ φύσις, τὰς ἀρχὰς κατὰ τὰς ὁποίας ἐγνοεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπεται ἢ ἐλευθερία, καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ωραίου καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ θείου, διότι καὶ τὸ θεῖον εἶναι κτῆμα τῆς συνειδήσεως.

Ἀντικείμενον τῆς παρούσης πραγματείας εἶναι ὁ καθορισμὸς τῆς ἐγνοίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν ἀναφερομένης θεωρίας. Ἡ ἱστορία ὡς τοιαύτη, ἥτοι ὡς ἐνέργεια καὶ ὡς οὐσία, συνάμα ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς πραγματείας. "Ὅταν λέγω ἱστορίαν ἐννοῶ τὸν συγφασμὸν ἐκεῖνον μεταξὺ φύσεως καὶ ἐλευθερίας καθ' ὃν ἢ μὲν φύσις, εἶναι τὸ ὕλικόν, ἢ δὲ ἐλευθερία τὸ μορφωτικὸν στοιχεῖον. Ἱστορία εἶναι ἐν χρόνῳ κοινωνία καὶ συμπλῆξ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας. (σελ. 12). Πρὸς καθορισμὸν λοιπὸν τῆς ἐγνοίας τῆς ἱστορίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ὀρισθῇ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν φύσιν, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν χρόνον. Τὸ συνειδὸς ἀναφερόμενον πρὸς τὸ ὄν κατανοεῖ καὶ διακρίνει τοῦτο καὶ διὰ συστήματος νόμων ἀπολύτων καὶ ἀχρόνων οἰκοδομεῖ τὴν ἐπιστήμην τῆς φύσεως ἢ ὅπως λέει ὁ Kant οἰκοδομεῖ αὐτὴν ταύτην ἢ γ φύσιν, διότι φύσις εἶναι κατὰ Kant ἡ σχέσις τῶν φαινομένων κατὰ ἀναγκαίους νόμους. Εἰς τὴν φύσιν ὑπάρχουν νόμοι, ἥτοι τὴν φύσιν διακαθορίζουν ἀρχαὶ ἀναγκαίου καὶ γενικοῦ κύρους, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ εἶναι τὸ συνειδὸς.

Εἰς τὴν ἱστορίαν δὲν ὑπάρχουν νόμοι, δὲν κυριαρχοῦν ἀρχαὶ κατὰ τὰς ὁποίας νὰ συντελεῖται ἀναγκαιῶς ἡ ἱστορικὴ ζωὴ. Νόμοι ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν, διότι ἡ φύσις ὡς ἀντίθεσις πρὸς τὴν ἱστορίαν εἶναι κάτι τὸ ἀναγκαῖον. Ἡ ἀναγκαιότης τῆς ὕλης εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως νόμων σταθερῶν εἰς τὴν φύσιν. Εἰς τὴν ἱστορίαν δὲν ὑπάρχουν νόμοι διότι ἱστορία εἶναι δημιουργήμα ἄμεσον τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τῆς ψυχῆς. Ἡ ἐλευθερία εἶναι λοιπὸν ἡ αἰτία τῆς ἀνυπαρξίας ἱστορικῶν νόμων.

Ἐπίσης ὁ χρόνος εἰς μὲν τὴν φύσιν εἶναι μαθηματικῶς προσδιωρισμένος, ἥτοι ἐγνοεῖται ὡς ποσότης ἀριθμῶν, εἰς δὲ τὴν ἱστορίαν εἰ-

ναι ουσιαστικῶς προσδιορισμένως ἤτοι ἐννοεῖται ὡς ἀξιόλογον περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως. Εἰς τὴν ἱστορίαν ὁ χρόνος ἔχει ἀξίαν μόνον ἐφ' ὅσον ἐμπεριέχει ἀξίας πνευματικᾶς, ἐνῶ εἰς τὴν φύσιν ὁ χρόνος εἶναι ἀπλή διάρκεια ἐννοουμένη διὰ τοῦ ἀριθμοῦ.

Ἡ φύσις ὁμῶς εἶναι ἡ προϋπόθεσις τῆς ἱστορίας (σελ. 12 καὶ 39). Ἡ φύσις ὡς ὅλητος κόσμος εἶναι φορεὺς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, εἶναι τὸ ὑπερβαθρον τῆς ἱστορικῆς ἐνεργείας. Καὶ τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι, ἡ ἱστορικὴ ζωὴ γενικῶς, ἀνήκει εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἐπ' ὅσον οὗτος διαμορφοῦται ὑπὸ τῆς ἰδέας.

Ἡ σύλληψις καὶ ὁ συνυφασμὸς ἰδέας καὶ ὕλης, φωτὸς καὶ σκοτούρης, συνετελεῖται ἐν τῇ ψυχῇ διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἀναφορὰ τῆς φύσεως, ὡς ἑτερότητος, πρὸς τὴν ἰδέαν εἶναι αἰτία τῆς ἱστορίας, ἤτοι ἱστορία δημιουργεῖται ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ φύσις ἢ ὅποια εἶναι ἑτερότης, εἶναι οὐσιαστικῶς ἑτέρα τῆς ἐλευθερίας, ἀναχθῆναι εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐλευθερίας καὶ διαπλασθῆναι ὑπ' αὐτῆς. Ἡ σχέσις λοιπὸν τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἐλευθερίαν εἶναι σχέσις δημιουργήματος καὶ δημιουργοῦ. Ἱστορία εἶναι τὸ δημιούργημα τῆς ἐλευθερίας. Βεβαίως ἀντιτάσσεται πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἡ φύσις, ἥτις μάλιστα πολλάκις διακόπτει ἢ καὶ ἀνακόπτει τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τὸ χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ὑποταγὴ τῆς φύσεως. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας.

Ἰπὸ ἐλευθερίαν ἐννοῶ τὸν ὕψιστον σκοπὸν, τὸ ὕψιστον δέον, πρὸς τὸ ὅποῖον τείνει καὶ ὑπὸ τοῦ ὁποῖου διακαθαρίζεται τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι. Εἶναι δὲ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἢ διαμόρφωσις καὶ ἢ ἀξιοποίησις τῆς φύσεως. Ἰστορικὸν γίνεσθαι εἶναι πάντοτε παγμάτωσις ἀξιῶν ἢ πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας, διότι ἐλευθέρως ζῆν σημαίνει ζῆν κατ' ἀξίαν. Ἐλευθερία εἶναι ἡ «θλάσις ἐκείνη τοῦ συνειδότητος καθ' ἣν τὸ συνειδὸς ἀρνεῖται τὴν κατ' αἰσθησιν καὶ κατ' ἐπιθυμίαν ζῶν καὶ τίθησι τὴν βάσιν μιᾶς ζωῆς ἀπολύτως συνειδητῆς καὶ καθαρῶς νοητῆς. Ἡ συνειδήσις, ἐνεργοῦσα ἐλευθέρως, θλάται εἰς τὸ πρᾶτον καὶ τὸ πραττόμενον, εἰς τὸ ἐνεργοῦν καὶ τὸ ἐνεργούμενον, ἀμφοτέρωθεν δὲ ταῦτα τὰ ἀμοιβαῖα κέντρα ζωῆς φωτίζονται ἀπὸ τὸ αὐτὸ φῶς, τὸ φῶς τῆς συνειδήσεως τὸ ὅποῖον ἐλευθερούμενον καὶ αὐτονοούμενον θλάται. Ἡ ἐλευθερία εἶναι πάντοτε ἐν συνειδητῇ ἀντιθέσει πρὸς τὴν φύσιν καὶ ἀνάγει αὐτὴν πρὸς τὸν ἰδεατὸν κόσμον.

Φορεὺς καὶ ἐκτελεστής τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ψυχὴ ὡς τὸ διά-

μέσον μεταξύ ιδέας και πραγματικότητας, ως ή ενέργεια της ζωής, όπου συντελείται ο ανταγωνισμός μεταξύ ιδέας και πραγματικότητας και όστις αποτελεί την ουσίαν του ιστορικού γίνεσθαι. Ψυχή είναι τὸ πεδίο ἐκεῖνο ἐφ' οὗ διαδραματίζεται ή πάλη μεταξύ φύσεως και ἐλευθερίας, μεταξύ ἀναγκαιότητος και ιδέας. Ἡ ψυχή είναι συνεπῶς ή ενέργεια της ιστορίας γενικῶς. Ἄν δὲ θεωρηθῆ ως ιστορικόν συνειδός τὸ σύνολον τῶν ιστορικῶν ἀξιῶν, ὅπως ἔχουν αὐται ἀντικειμενικοποιηθῆ ὑπὸ τῶν ιστορικῶν λαῶν, τότε ή ψυχή ἐμφανίζεται ως ή δυνατότης της κατ' ἀξίαν ζωής, ως ή δυναμική ἐκείνη ενέργεια ήτις, μορφουμένη ὑπὸ της ιδέας, ἀποδίδει τήν ιστορίαν. Ἡ ἐλευθερία ὁμως ἐνσαρκούται εἰς τήν πράξιν και τήν ἐνέργειαν. Τὸ νόημα της πράξεως, ή ὅποια είναι ὄχι μόνον ήθικὴ πράξις, ἀλλὰ και ἐπιστημονική και καλλιτεχνική, ἐκδηλοῦται πάντοτε διὰ της ἀναφορᾶς της ἐνεργούσης ψυχῆς πρὸς τήν ιδέαν. Ὁ σκοπός της πράξεως, της ἐνεργείας, είναι τὸ νόημα, εἴτε ήθικόν, εἴτε ἐπιστημονικόν, εἴτε καλλιτεχνικόν. Τελικῶς δὲ σκοπός της ιστορικῆς πράξεως γενικῶς είναι ή ιδέα. Εἰς τήν ιδέαν ἀναφέρεται πᾶσα ἐνέργεια και ἀπὸ τήν ιδέαν κατὰγεται πᾶν νόημα. Ὡστε ή ιστορία ὑπάρχει μόνον εἰς τὰς πράξεις, αἱ πράξεις ὁμως ὑπάρχουν μόνον ἐν χρόνῳ. Ὁ χρόνος λοιπόν, διὰ νὰ είναι ιστορικός, πρέπει νὰ πληροῦται μὲ τήν πράξιν. Εἶναι δὲ ὁ χρόνος ἀρχὴ τοῦ συνειδότος, ήτοι κατηγορία, θεμελιώδης τρόπος καθ' ὃν ή συνειδήσις ἐκφράζεται. Ὡς τοιοῦτος είναι ὁ χρόνος αἰτία της ιστορικῆς ζωῆς. Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου είναι ή ἐπιστήμη, ή ήθικὴ πράξις, ή καλλιτεχνική ἐκτέλεσις. Ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἔχει ἀνάγκη τοῦ χρόνου διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τήν κατ' ιδέαν και κατ' ἀξίαν δράσιν, δηλαδή τήν ιστορίαν. Κατὰ τοῦτο δὲ είναι ὁ χρόνος ή ἀναγκαία μορφή και τὸ ἀναγκαῖον μέσον της ιστορίας (σελ. 27).

Ὡστε ιστορία είναι «ή διακατοχή τοῦ γίνεσθαι της ψυχῆς διὰ της μορφῆς τοῦ συνειδότος (σ. 52), είναι «ή ἀπόλυτος κατὰ χρόνον διακατοχή τοῦ ἀμόρφου ὑπὸ της μορφῆς» (σελ. 46), είναι ή «ἐνεργός συναφή της ἀνοήτου φύσεως πρὸς τήν νοητὴν ιδέαν (σελ. 40). Τέλος είναι ή ιστορία, ὡς ἐν χρόνῳ πραγμάτων ἀξιῶν, ιστορία τῶν μορφῶν τοῦ συνειδότος (σελ. 25), «εἶναι ή ποικίλη και πολύτροπος μορφή της ιδέας» (σελ. 22). Συνοπτικῶς δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ χρόνος και ή ἐν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ συνειδότος συντελουμένη μίξις ιδέας και φύσεως είναι

τὸ αἷτιον τῆς ἱστορίας. Ἱστορία ὑπάρχει ἐπειδὴ ζῆ συνειδήσις, τείνουσα πρὸς μὀρφωσιν, καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχει φύσις, ἐπιδεχομένη τὴν μὀρφωσιν.

Ἡ ἰδέα διακρίνεται κατὰ τὴν ἱστορίαν εἰς διαφόρους μορφάς. Κατὰ τὴν διάκρισιν δὲ αὐτὴν μίγνυται πρὸς τὴν φύσιν καὶ ὀρίζεται, διότι ὁ ὀρισμὸς τῆς ἰδέας εἶναι πάντοτε ἡ πραγμάτωσις ὀρισμένων αὐτῆς μορφῶν. «Ὁ ὀρισμὸς εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὀποίου τὸ συνειδὸς κατακτᾶ τὸ πρὸς αὐτὸ ἀντικείμενον ὄν» (σελ. 46). Τὸν ὀρισμὸν τῆς ἰδέας ἀποτελοῦν τὰ εἰδικὰ νοήματα, αἱ εἰδικαὶ μορφαὶ καὶ ἀξίαι τῆς ἱστορίας. Ὁ ὀρισμὸς τῆς ἰδέας διὰ εἰδικῆς μορφῆς, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ κλασσικὴ τέχνη, ἐγκλείει ἐν αὐτῷ, κατὰ νόμον λογικόν, καὶ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ π.χ. τὴν ρωμαντικὴν τέχνην. Ὡστε ὁ ὀρισμὸς τῆς ἰδέας διὰ τοῦ κλασσικοῦ ἔργου καὶ τῆς κλασσικῆς μορφῆς, εἶναι ἡ ἀρνητικὴ αἰτία τῆς γεννήσεως τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἰδέας κατὰ τὸ ρωμαντικὸν ἔργον καὶ τὴν ρωμαντικὴν τέχνην. Τὸ ἱστορικὸν γίγνεσθαι γενικῶς ἐνεργεῖ καὶ συντελεῖται διὰ τῶν συνεχῶν ἄρσεων τῶν ἤδη ἐπιτευχθέντων σκοπῶν. Μόλις ἐπιτευχθῆ ἓνας σκοπὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ π.χ. ἡ πολιτειακὴ μορφή τῆς αὐτοκρατορείας, ἥτις εἶναι ὀρισμὸς τῆς ἰδέας τῆς πολιτείας, ἀμέσως ἀρχίζει νὰ καλλιεργεῖται καὶ ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον προκύπτει τὸ δημοκρατικὸν φρόνημα.

Πᾶν ὅ,τι ἐπέτυχε ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ ἓνα οἶονδῆποτε ὀρισμὸν καλεῖται ὑπ' ἐμοῦ **διάνοια**. Καὶ ἐννοεῖται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν νοῦν, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτον ἐνότητα καὶ ὀλότητα τῶν καθαρῶν ἰδεῶν ἢ κατηγοριῶν, αἱ ὀποῖαι ἀναπαύονται εἰς τὸν νοητὸν κόσμον καὶ πραγματοποιοῦνται μόνον ὡς εἰδικαὶ μορφαί, ἐναλλασσόμεναι κατὰ τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, καὶ οὐδέποτε εἰς τὸ συνολικὸν αὐτῶν περιεχόμενον. Ἡ **διάνοια** ἀποτελεῖ τὸν διάμεσον κόσμον μεταξὺ καθαρῶς νοητοῦ καὶ καθαρῶς αἰσθητοῦ κόσμου, τὸν κόσμον ὅστις προκύπτει διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἰδέας καὶ τοῦ νοῦ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἀνόητον, τὴν φύσιν. **Διάνοιαν** ὀνομάζω καὶ τὸ ἐπιστήμονικὸν σύστημα, διάνοιαν καὶ τὸ καλλιτέχνημα, διάνοιαν καὶ τὸ πολιτειακὸν σύστημα. Ὁ ὀρος ἐννοεῖται δηλαδὴ εὐρύτατα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνέργεια—καὶ ὄχι μόνον τὸ ἔργον—τοῦ συνειδότης, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὸν διάμεσον αὐτὸν κόσμον, καλεῖται διάνοια, διότι διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς τοῦ συνειδότης δημιουργεῖται τὸ ὄλον τοῦ κόσμου τούτου, τοῦ διαμέσου. Ὁ διάμεσος οὗτος κόσμος λέγεται καὶ κόσμος τῆς καλλιεργείας (Kultur). Ἱστο-

ρία είναι κατά ταῦτα ἡ ἱστορία τῆς καλλιέργειας, ἥτοι τῆς κατὰ τὸν χρόνον ὑπὸ τῆς συνειδήσεως γενομένης ἀναφορᾶς τοῦ αἰσθητοῦ πρὸς τὸ νοητόν, τῆς ὕλης πρὸς τὴν μορφήν. Ἱστορία εἶναι ἡ συνειδητὴ διαρρῦθμισις τῆς ὕλης ὑπὸ τῆς μορφῆς.

Μετὰ τὸν ὄρισμόν τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ καθορισθῇ ἡ σχέσις μου πρὸς τὰς λοιπὰς περὶ ἱστορίας ἐννοίας καὶ πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Οὐσιαστικῶς διακρίνομαι ἀπὸ τὸν Hegel, ὁ ὁποῖος δὲν διατηρεῖ τὴν ἐτερότητα μεταξὺ συνειδότος καὶ ὄντος κατὰ τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ συναιρεῖ καὶ τὰ δύο εἰς τὴν ταυτότητα, τὴν ὁποίαν ἐννοεῖ ὡς τὴν αὐτοκινουμένην ἐννοίαν. Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ διάκρισις τῆς ἐννοίας θεμελιοῖ, κατὰ τὸν Hegel, τὸ ἱστορικὸν γίγνεσθαι κατ' ἀπόλυτον λογικὴν ἀνάγκην. Χαρακτηριστικὴ ὅμως εἶναι καὶ ἡ ὁμοφωνία μου πρὸς τὸν Hegel, καθ' ὅσον καὶ ὁ Hegel θέτει τὸ συνειδὸς ὡς ἀρχὴν τῆς ἱστορίας καὶ ὡς χωριστικὸν σημεῖον αὐτῆς ἀπὸ τὴν φύσιν. Ὁ ἐγελιανὸς δογματισμὸς κεῖται, κατ' ἐμέ, εἰς τὴν ἄρνησιν τῆς ἐτερότητος, ἥτις διέπει τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, τῆς ἐτερότητος μεταξὺ συνειδότος καὶ ὄντος, ὡς καὶ μεταξὺ μορφῆς καὶ ὕλης. Εἰς τὸ αὐτὸ αἶτιον κεῖται καὶ ἡ ἐσχάτως ἐκδηλωθεῖσα δογματικὴ μεταφυσικότης τοῦ Natorp.

Ἄλλὰ καὶ ἡ μαρξικὴ θεωρία εἰς τὸ ἴδιον μεθολογικὸν σφάλμα περιπίπτει, διότι καὶ αὐτὴ δέχεται ὡς αἶτιον τῆς ἱστορίας τὴν αὐτοκινουμένην ὕλην, αἱ δὲ ἱστορικαὶ μορφαὶ τῆς ζωῆς εἶναι κάτι ἀπορρέον μοιμαίως ἀπὸ τὴν ὕλην. Δέχεται δηλαδὴ καὶ ὁ Marx μίαν αἰτίαν τῆς ἱστορίας. Ἡ θεωρία ὅμως τοῦ Marx περὶ ἱστορίας ἀντιτίθεται καὶ πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς ἐννοιολογίας, θέτουσα τὴν ὕλην ὡς ἀρχὴν καὶ τὴν αἰσθησιν ὡς τὴν μόνην βᾶσιν τῆς γνώσεως, ἐνῶ ἡ αἰσθησις εἶναι πρόβλημα καὶ οὐχὶ ἀρχὴ τῆς γνώσεως· «ἀρχὴ εἶναι πάντοτε ὁ λόγος καὶ ὁ νοῦς» (σελ. 35).

Τὸ σφάλμα τοῦ Marx εἶναι, ὅτι ἠθέλησε νὰ θέσῃ, ἢ νὰ ἀνεύρη νόμους ἀπολύτους ἐν τῇ ἱστορίᾳ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν φύσιν. Παρόμοιον τι διέπραξε καὶ ὁ Spengler, ὅστις ἠθέλησε νὰ μεταφέρῃ τὰς βιολογικὰς ἀρχὰς εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἱστορίας. Ὁ Spengler θεωρεῖ κάθε πολιτισμὸν, κάθε φαινόμενον πολιτισμοῦ, ὡς ἴδιον ὄργανισμὸν, οὐδεμίαν ἔχοντα συνάφειαν πρὸς τοὺς προηγουμένους. Ἡ μέθοδος αὕτη παρασύρει τὸν Spengler εἰς τὸ νὰ παρίδῃ τὴν σπουδαιότεραν ἀρχὴν, τὴν διέπουσαν ἱστορικὴν ζωὴν, τὴν ἀρχὴν τῆς

«συλλογῆς», καθ' ἣν πᾶν ἱστορικόν «γεγονός», καί ὡς πνευματικόν περιεχόμενον, εἶναι «ἀποτέλεσμα» ὁλοκλήρου τοῦ παρελθόντος. Ἀλλὰ καί εἰς τὴν ὀργανικὴν φύσιν ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ «συλλέγεσθαι», ὅπως γνωρίζει ἡ ἐπιστήμη ἀπὸ τοῦ Häckel. Ὁ τεμαχισμὸς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς εἰς αὐτοτελῆ ἱστορικὰ καὶ πνευματικὰ φαινόμενα ἀποτελεῖ παραγνώρισιν τῆς θεμελιωδέστερας ἱστορικῆς ἀρχῆς (σελ. 33).

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν διδάσκαλόν μου Rickert διίσταμαι σοβαρῶς ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας, καὶ δὴ κυρίως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μετὰ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Rickert θέτει εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐρεύνης τὴν μεθοδολογίαν τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, τὴν ὁποίαν ἡ πραγματεία περὶ τῶν «ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» θεωρεῖ ὡς κειμένην εἰς τὸν οὐδὸν τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, καὶ ὁ μεθοδολογικὸς αὐτῆς καθορισμὸς ἀποτελοῦν, κατὰ τὴν πραγματείαν μου, ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις τῆς καθαρῶς φιλοσοφικῆς σκέψεως περὶ τῆς οὐσίας τῆς ἱστορίας. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἀρχίζει κυρίως ἀπὸ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὅπου ἔχουν ὑπερπηδῆθῃ τὰ εἰδικὰ φαινόμενα καὶ αἱ εἰδικαὶ μέθοδοι, καὶ ἐρευνᾶται ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας. Τότε μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετασθῶν τὰ ἀπόλυτα νοήματα τῆς ἱστορίας. Αἱ εἰδικαὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ἰδέας μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς προσλαμβάνουν περιεχόμενον οὐσιαστικόν καὶ χαρακτῆρα φιλοσοφικόν. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη παρέχει μόνον τὸ ὕλικόν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ κινεῖται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἱστορικῆς πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορίας. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἐκκινουσα ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορίας, ἐπεξεργάζεται τὸ ὕλικόν αὐτὸ, προσδίδουσα εἰς αὐτὸ ἀπόλυτον ἀξίαν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐννοία τῆς ψυχῆς παρὰ Rickert δὲν ἔχει τὴν ἀπόλυτον ἐκείνην σημασίαν καὶ ἀξίαν ἣν προσλαμβάνει αὕτη ἐν τῇ πραγματείᾳ περὶ τῶν «ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας». Διὰ τῆς ἀντιθέσεως μάλιστα ταύτης καταφαίνεται ἔτι ζωηρότερον ἡ ἀποψις τοῦ συγγραφέως τῆς πραγματείας περὶ τῶν «ἀρχῶν φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας». Ὅλας ὅμως αὐτὰς τὰς διαφορὰς παρεῖδον οἱ συντάξαντες τὴν εἰσηγητικὴν ἐκθεσιν.

Καὶ τώρα ἔς ἔλθωμεν πάλιν εἰς τὰ κείμενα καὶ τὰ ἀντικείμενα.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Κατὰ τῆς πραγματείας ταύτης ἐπέρριψαν οἱ συντάξαντες τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν τὰς περισσοτέρας μομφάς, ἡ δὲ κυριωτάτη ἐξ αὐτῶν εἶναι, ὅτι ἡ πραγματεία περὶ «τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» «δὲν ἔχει ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα διότι δὲν ἀναγράφει τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν». Ὡστε κριτήριον τῆς ἐπιστημονικότητος ἐνός βιβλίου εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀντιπροσώπων τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ἀναγραφή τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἀγνοοῦν δηλαδὴ οἱ συντάξαντες τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν, ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ βιβλία, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, δὲν ἀναγράφουν τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ἀλλ' ἐμπεριέχουν κυρίως σκέψεις. Τὰ νοήματα, αἱ σκέψεις τοῦ συγγραφέως εἶναι, διὰ τοὺς συντάξαντας τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν, δευτερεύον ζήτημα. Ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον προέχει εἶναι ἡ σωρεία ὀνομάτων συγγραφέων καὶ τίτλων συγγραμμάτων· παράδειγμα τοιαύτης «σοφίας» ἀποτελοῦν τὰ μαθήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐνός τῶν κ.κ. κριτῶν, τοῦ διδάσκοντος συστηματικὴν φιλοσοφίαν. Οἱ ἀτυχεῖς φοιτηταὶ εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ἀκούουν ἐπὶ ὥρας σειράν ὀνομάτων συγγραφέων καὶ συγγραμμάτων χωρὶς κανένα δι' αὐτοὺς περιεχόμενον. Ἡ «σοφία» τῆς βιβλιογραφίας προέχει. Αἱ αὐτοτελεῖς σκέψεις, ἡ ἰδιαιτέρα ἀντιμετώπισις τῶν προβλημάτων, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαιτέρον γνῶρισμα τῆς φιλοσοφικῆς προσωπικότητος, τοῦτο εἶναι, διὰ τοὺς συντάκτας τῆς ἀπορριπτικῆς ἐκθέσεως, ζήτημα δευτερευούσης σημασίας. Ἡ μὲν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι, κατὰ τοὺς «δικαίους καὶ ἀδυστηροὺς κριτάς», σειρά γνώμῶν, χωρὶς εἶρμόν καὶ ἐσωτερικὸν σύγδεσμον, ἐκτὸς τοῦ χρονολογικοῦ τοιούτου. Ἐν δὲ σύστημα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀράδιασμα ὄρων, χωρὶς κανένα περιεχόμενον καὶ χωρὶς καμμίαν ζωὴν. Αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἀντιπροσώπων τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι τοῦλάχιστον συνεπεῖς πρὸς ἑαυτοὺς ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅταν μὲ κατακρίνουν, ὅτι δὲν ἀναγράφω τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Ἀλλὰ ἂν εἶχαν πράγματι φιλοσοφικὸν αἰσθητήριον, ἦν διέβλεπαν, διὰ μέσου τῆς ροῆς τῆς πραγματείας «περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας», ὅτι κάθε λόγος, κάθε φράσις, εἶναι ἀποτέλεσμα μακρᾶς μελέτης καὶ συνεχοῦς ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ σπουδαιότερα ἔργα περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τοῦ Hegel καὶ ἐντεῦθεν, ὅτι κάθε φιλοσοφικὴ σκέψις εἶναι

ιστορικῶς ἡγγυημένη. Ἐπίσης θὰ διέβλεπαν, ὅτι ἡ πραγματεία εὐρίσκειται ἐν συνεχεῖ ἀναφορᾷ πρὸς τὰς ἱστορικὰς ἐπιστήμας καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ θέματα τῆς φιλοσοφίας, τὴν φύσιν καὶ τὴν ψυχὴν. Ἔντις καὶ μόνον φιλοσοφικός λόγος, μία καὶ μόνη φιλοσοφικὴ σκέψις, ἢ καὶ μία ἀπλὴ φράσις, ἀρκεῖ διὰ τὴν δειξῆν ἂν ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου ἔχῃ φιλοσοφικὴν ἀνατροφὴν καὶ ἂν ζῆ πράγματι τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ ἐξ ἄλλου διὰ τὴν ἐννοήσῃ κανεῖς, ἂν ἓνα βιβλίον εἶναι πράγματι φιλοσοφικόν, πρέπει νὰ ἔχῃ φιλοσοφικὸν αἰσθητήριον καὶ φιλοσοφικὴν ἀνατροφὴν καὶ νὰ μὴ πνίγεται εἰς τὸν ὠκεανὸν τῶν τύπων καὶ τῶν λέξεων.

Ἀλλὰ οἱ συντάξαντες τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθέσιν προσάγουν καὶ ἓνα ἄλλον λόγον διὰ τὴν δειξοῦν, ὅτι ἡ πραγματεία «περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» δὲν ἔχει ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα, λέχουν δηλαδὴ, ὅτι «ἡ διατριβὴ αὕτη δὲν εἰσάγει νέαν τινα γνώμην οὔτε ἐλέγχει τινὰ τῶν γνωστῶν γνωμῶν». Ἄν εἰσάγω ἢ δὲν εἰσάγω νέαν τινὰ γνώμην εἰς τὰ ζητήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ κριθῆ ἀπὸ ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι οὐδέποτε οὔτε ἔγραψαν, οὔτε ἐδίδασξαν τι περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, καὶ οἱ ὅποιοι ἀντλοῦν τὰς γνώσεις αὐτῶν περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά καὶ ἀπὸ ἀπλᾶ ἐγχειρίδια (πρβλ. σελ. 58 τῆς ἀπορριπτικῆς ἐκθέσεως, ὅπου οἱ καθηγηταὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν ἀντλοῦν τὰς γνώσεις αὐτῶν περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Mehlis). Ὀμιλοῦν περὶ τῶν Windelband, Simmel, Dilthey καὶ Münsterberg καὶ παραπέμπουν εἰς τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Mehlis καὶ ὄχι εἰς τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων αὐτῶν. Εἶναι ὁ γνωστός τρόπος, καθ' ὃν οἱ φίλοι τῆς βιβλιογραφίας, ἐπικοινωνοῦν μὲ τὰς γνώμας τῶν ἄλλων. Ζοῦν πνευματικῶς κατὰ πληροφориαν ἄλλων. Δὲν εἶναι δὲ ἀληθές, ὅτι δὲν ἐλέγχω καμμίαν ἐκ τῶν γνωστῶν γνωμῶν περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἂν καὶ ὁ σκοπὸς τῆς πραγματείας μου δὲν εἶναι ὁ ἐλεγχος τῶν γνωμῶν ἄλλων, δεδομένου μάλιστα, ὅτι ἐκθέτω συνοπτικῶς τὰς «ἀρχὰς τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας», ἀλλὰ ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς ἱστορικῆς ζωῆς.

Καὶ ὅμως εἰς τὴν σ. 33 ὀμιλῶ περὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφολογίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ἐξηγῶ διατί «ἡ μορφολογία τοῦ Spengler εἶναι ἀνίκανος

νά εισέλθῃ εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι». Τὸ κύριον σφάλμα τοῦ Spengler εἶναι, ὅτι «παρατηρεῖ μόνον τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, χωρὶς γ' ἀναφέρει αὐτὰ κατ' οὐσίαν πρὸς ἄλληλα». Κατὰ τὸν Spengler τὰ ἀγαθὰ τῆς ἱστορίας δὲν παραδίδονται ἀπὸ τὸν ἓνα λαὸν εἰς τὸν ἄλλον, ἢ ἔννοια τοῦ βάρους π.χ. εἰς τοὺς ἀρχαίους "Ελληνας εἶναι, κατ' αὐτὸν, ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ βάρους τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἡμεῖς σήμερον. Οὕτως ὁμιλεῖ ὁ Spengler περὶ ἱστορικῶν «ὀργανισμῶν», ὅπως ἀκριβῶς ὁμιλοῦμεν καὶ περὶ βιολογικῶν ὀργανισμῶν. Εἰς τὴν γνώμην αὐτὴν τοῦ Spengler ἀντιτάσσω τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἱστορία, καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, ἔχει ὡς κύριόν τῆς νόμον τὸ «συλλέγεσθαι». Ἡ ἱστορικὴ ζωὴ ὡς σύνολον, ἀπὸ τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τῆς μέχρι σήμερον, διέπεται, κατ' ἐμὲ, ὑπὸ μιᾶς ἀρχῆς, ὅπως καὶ ἡ βιολογικὴ ζωὴ εἶναι κατ' οὐσίαν μία. "Ὅπως ὁ ἀνώτερος ὀργανισμὸς ἐνέχει ὅπωςδὴποτε τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τοῦ κατωτέρου ὀργανισμοῦ, οὕτω πῶς καὶ ὁ ἀνώτερος πολιτισμὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνέχει φαινόμενα τῶν πρωτογόνων ἱστορικῶν ἐκδηλώσεων. Ἱστορία εἶναι ἀκριβῶς μνήμη, δηλαδὴ συνειδητὴ διατήρησις ἀξιῶν ἀποκτηθεισῶν μὲ τὸν κόπον τῶν αἰῶνων. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ὅστις ἔχει ἀπορροφήσει τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, ἐγκλείει εἰς τὴν ψυχὴν του κάτι ἀπὸ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ἃς εἶπω τὸν καθαρὸν λόγον τῶν ἀρχαίων, καὶ κάτι ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἃς εἶπω τὸν πόνον πρὸς κάθε χρονικὸν πλάσμα. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἶναι ἀποκτήματα ἄλλων πολιτισμῶν, εἶναι καρποὶ τῆς ἐργασίας ἄλλων καιρῶν καὶ ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ ὅμως εἶναι καὶ εἰς ἡμᾶς προσιτὰ κατὰ ἓνα ὠρισμένον τρόπον, ἥτοι ἐφ' ὅσον εἴμεθα ἐπιδεκτικοὶ μορφώσεως. Ἄν εἴμεθα πράγματι ἱστορικοὶ λαοί, τότε αἱ ἀξίαι αὐταί, ὁ καθαρὸς λόγος, ἡ καθαρὰ θεωρία καὶ ὁ εἰλικρινῆς πόνος, εἶναι δυνατόν νὰ γονιμοποιήσουν τὴν ψυχὴν μας. Αὐτὸ ἑνομάζεται ἱστορικὴ συνέχεια, ὑπ' ἐμοῦ δὲ καλεῖται «συλλεκτικὴ τῆς ἱστορίας». Ὅσον καὶ ἂν ἀποθνήσκουν οἱ πολιτισμοί, ὅσον καὶ ἂν παρέρχονται οἱ δημιουργοὶ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν, ἃς εἶπω τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, τὰ ἐρείπια ἐνὸς ὀρωικοῦ ναοῦ, ἢ μιᾶς βυζαντινῆς ἐκκλησίας, θὰ θίγουν κάπως τὴν ψυχὴν τοῦ νέου, τοῦ μεταγενεστέρου ἀνθρώπου καὶ θὰ τῆς θυμίζουν τὰ περασμένα, θὰ τῆς ἀνακαλοῦν παλαιῶν ἡμερῶν πόνους καὶ πόθους. Αὐτὸ εἶναι ἱστορία. Θεωρῶ περιττὸν νὰ ἐξηγήσω εὐρύτερον τὸν τρόπον

καθ'ὄν ἀντιτίθεμαι καὶ πρὸς ἄλλους φιλοσόφους καὶ συγκεκριμένως πρὸς τὸν Hegel, τὸν Comte, καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν διδάσκαλόν μου Rickert.

Μόνον εἰς τὴν σχέσιν μου πρὸς τὸν Rickert ἀναγκάζομαι νὰ ἐπιμείνω ὀλίγον διότι περὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ οἱ κ.κ. κριταὶ ἀποφαίνονται κατηγορηματικῶς καὶ μὲ τὸν ἰδιάζοντα εἰς αὐτοὺς στόμφον.

Ἐδῶ ὅμως εἶναι καιρὸς ν' ἀκούσωμεν τί λέγουν οἱ κ.κ. κριταί. «Ἡ ἔλη ὑπόθεσις τῆς πραγματείας εἶναι περίληψις τῶν διδασμάτων τοῦ Rickert». Εἰς τὴν πράξιν αὐτὴν κορυφούται ἡ κριτικὴ. Εἶναι ἀξιοθρήνητον ὅμως νὰ παρουσιάζωνται ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι ἀξιοῦν ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὴν φιλοσοφίαν καὶ οἱ ὅποιοι οὐδέποτε ἔγραψαν ἢ ἐδίδαξαν κάτι περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ στηριζόμενοι μόνον εἰς τὸ «κῦρος τῆς ἔδρας» νὰ ἐκτοξεύουν τόσον ἀστηρίκτους μομφάς. Εἰς ἓνα δικαστήριον τοῦ καθαρῶ πνεύματος, ὅπου θὰ διελύετο ἡ προοπτικὴ τῆς μυωπίας καὶ τῆς κενολογίας, οἱ κ.κ. κριταὶ θὰ ἔπρεπε ν' ἀφήσουν τὰς ἔδρας τῶν κριτῶν νὰ καθήσουν εἰς τὰ ἐδώλια τῶν κατηγορουμένων. Τὸ δικαστήριον αὐτὸ δὲν εἶναι φανταστικόν, ἀλλὰ ὑπάρχει· μόνον δὲν σπεύδει νὰ κρίνη, διότι κρίνη τοὺς κατηγορουμένους γυμνοὺς ἀπὸ παντὸν ἐπίσημον στολήν, δηλαδὴ ἀφοῦ ἀποθάνουν. Ἡ ἱστορία εἶναι τὸ δικαστήριον τοῦ πνεύματος.

Ἄλλ' ἄς μοῦ ἐπιτρέψουν οἱ κ. κ. κριταὶ νὰ ἀπαντήσω εἰς αὐτοὺς καὶ τώρα ὅποτε «κάθηνται ἐπὶ τῆς καθέδρας» καὶ φοροῦν τὸν καθηγητικὸν μανδύαν. Ὁ φόρτος τῶν τύπων τοὺς ὁποίους λατρεύετε καὶ εἰς τοὺς ὁποίους ὀρκίζεσθε, πνίγει πάντοτε τὴν δύμιν τῆς κρίσεώς σας καὶ σὰς ὀδηγεῖ εἰς τὸ νὰ πνίγετε καὶ κάθε ἄλλην νέαν δύναμιν. Ἀκούσατε λοιπὸν ἀπὸ τὸν κρινόμενον ποία εἶναι ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Rickert, ἀφοῦ σεῖς ἢ δὲν ἠδυνήθητε ἢ δὲν ἠθελήσατε νὰ τὴν ἐγνοήσετε. Ἐκεῖνο τὸ ὅποion μὲ διακρίνει ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν μου Rickert, καὶ τὸ ὅποion ἤδη εἰς τὴν πρώτην σελίδα τῆς πραγματείας μου ἀναφέρω, εἶναι, ὅτι ὁ μὲν Rickert θεωρεῖ καὶ ἐρμηνεύει τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, αὐτὴν δὲ μόνον ἐξετάζει φιλοσοφικῶς, ἐγὼ δὲ ἀφορμῶμαι μὲν ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προχωρῶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς ἱστορικῆς ἐνεργείας, δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς πράξεως. Ἱστορία εἶναι διὰ τὸν Rickert μόνον ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἐνῶ κατ' ἐμὲ, ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, εἶναι ἱστορία κυρίως ἡ ἐνέργεια ἐκείνη τοῦ ἀνθρώ-

που δια τῆς ὁποίας οὗτος ὑποτάσσει, δαμάζει καὶ διαμορφώνει τὴν φύσιν. Τὴν διαμόρφωσιν δὲ αὐτὴν τῆς φύσεως ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, ὑπὸ τῆς συνειδητῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας, θέτω ὡς τὸν κύριον σκοπὸν τῆς ἱστορίας. Ἀποτελεῖ δὲ ἡ διάκρισις αὕτη θεμελιωδέστατην διαφορὰν μεταξὺ τοῦ Rickert καὶ ἐμοῦ ἀναφυσῆσαν ἤδη κατὰ τὰς πρώτας ἀσκήσεις τοῦ φροντιστηρίου καὶ ἀναπτυχθεῖσαν εὐρύτερον κατὰ τὴν μετέπειτα ἐργασίαν μου εἰς τὸ φροντιστήριον τοῦ Rickert. Τὸ γεγονός δὲ τοῦτο, κατ' οὐσίαν εὐχάριστον καὶ διὰ τὸν μαθητὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν διδάσκαλον, πολλὰς ἔδωκεν ἀφορμὰς εἰς ἐπανελημμένας συζητήσεις. Καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον ἐπικοινωνίαν πάντοτε τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀπετέλει τὸ ἀντιλεγόμενον σημεῖον. Ἄν δὲ λάβετε τὸν κόπον νὰ ἐρωτήσετε τὸν Rickert εἰς ποῖον θέμα ἀπεμακρύνθη ὁ μαθητῆς ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ διδασκάλου, θὰ μάθετε, ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι «ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας». Ἀλλὰ διατὶ νὰ μακρηγορῶ καὶ νὰ δίδω ἐξηγήσεις ἐπὶ μιᾶς τόσοσιν ριζικῆς διαφορᾶς ἢ ὁποία ἤδη εἰς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως εἶχεν ἐκδηλωθῆ. (πρβλ. I. M. Θεοδωρακοπούλου, Γνωσεολογία ἢ θεωρία τοῦ λόγου). Εἶναι πράγματι κρῖμα, ὅτι εἰς τὴν δυστυχῆ αὐτὴν χώραν, τὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπάρχουν φιλοσοφικὰ κριτήρια, ὁπότε οἱ συντάξαντες τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν θὰ εἶχαν ἴσως συναίσθησιν τῆς εὐθύνης τὴν ὑπέχουν δι' ἓνα τόσοσιν ἀστήρικτον ἰσχυρισμόν, ἢ μάλλον δὲν θὰ ἐλάμβαναν τὸ θάρρος νὰ διατυπώσουν τοιοῦτον ἰσχυρισμόν. Ἀλλὰ οἱ συντάξαντες τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν, ἐπειδὴ φοβοῦνται τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἀποφεύγουν νὰ εἰσέλθουν εἰς αὐτὴν καὶ περιορίζονται μόνον εἰς τὸ νὰ συλλέξουν «ῥοὺς ἀγνώστους», «ἐκφράσεις ἀσαφεῖς» καὶ γλωσσικὰ ἀμαρτήματα» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν νὰ σχηματίσουν τὴν κρίσιν των. Εἶναι ὅμως ἀκατανόητον, πῶς οἱ φίλοι τῶν τύπων καὶ τῶν λέξεων, ὑπέπεσαν εἰς τόσοσιν στοιχειώδη σφάλματα, λέγοντες, ὅτι εἰσάγω ὄρους νέους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρουν καὶ τὸ ὀρολογικὸν ζεῦγος μορφή καὶ ὕλη. Διὰ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν οἱ ὄροι μορφή καὶ ὕλη εἶναι ἀγνώστοι! (σελ. 40 τῆς ἀπορριπτικῆς ἐκθέσεως). Ὡστε εἶναι ἀγνώστον εἰς τοὺς συντάξαντας τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν, ὅτι οἱ ὄροι μορφή καὶ ὕλη εἶναι κοινότατοι ὄροι εἰς ὀλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος μέχρι τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πρόκλου, εἶναι ἀγνώστον εἰς τοὺς συντάξαντας τὴν ἀπορριπτικὴν ἐκθεσιν, ὅτι οἱ

ἔροι αὐτοὶ εἶναι κεφαλαιώδεις καὶ δι' ὅλην τὴν μετέπειτα φιλοσοφίαν καὶ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλῇ κανεὶς περὶ ἀντικειμένου τινος φιλοσοφικῶς χωρὶς νὰ κάμῃ χρῆσιν τῶν ἔρων αὐτῶν. Εἶναι πράγματι ἀκατανόητος ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς, καθ' ἣν στιγμὴν οἱ ἔροι μορφὴ καὶ ὕλη ἀπαντῶνται ἀπειράκις εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, διὰ νὰ ὀνομάσω μόνον τὸν συγγραφέα ἐκεῖνον τῆς ἀρχαιότητος ὅστις εἶχε τὴν μεγαλειτέραν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἱστορίας φιλοσοφικῶν ἔρων. Οὕτω πως ὁμιλεῖ περὶ «σχήματος καὶ μορφῆς», περὶ «τῆς τοῦ σχήματος μορφῆς», περὶ «τῆς μορφῆς καὶ τοῦ εἶδους». Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ» ὁμιλεῖ περὶ μορφῆς καὶ περὶ στερήσεως μορφῆς καὶ λέγει «ἐκαστον δὲ διχῶς ὑπάρχει πᾶσιν, οἷον τὸδε· τὸ μὲν γὰρ μορφὴ αὐτοῦ, τὸ δὲ στερήσις» (1065 β, 1 ἐκδ. ἀλκδ. Βερολίνου). Εἰς δὲ (1023 α 34) ὁμιλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης περὶ μορφῆς ὡς περὶ τοῦ σκοποῦ, τοῦ τέλους, καὶ λέγει «τέλος μὲν γὰρ ἐστὶν ἡ μορφὴ, τέλειον δὲ τὸ ἔχον τέλος». Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον (1043α 29) ὁμιλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης περὶ αἰσθητῆς οὐσίας καὶ διακρίνει αὐτὴν εἰς μορφὴν καὶ ὕλην καὶ λέγει «φαμέν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων τις ἢ αἰσθητὴ οὐσία ἐστὶ καὶ πῶς ἢ μὲν γὰρ ὡς ὕλη, ἢ δ' ὡς μορφὴ». Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον (1042α 25) ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ καὶ πάλιν περὶ αἰσθητῶν οὐσιῶν καὶ διακρίνει ἐν αὐταῖς τὴν μορφὴν καὶ τὴν ὕλην· «αἱ δ' αἰσθηταὶ οὐσίαι πᾶσαι ὕλην ἔχουσι· ἐστὶ δ' οὐσία τὸ ὑποκείμενον, ἄλλως μὲν ἢ ὕλη (ὕλην δὲ λέγω ἢ μὴ τὸδε τι οὐσα ἐνεργεῖα δυνάμει ἐστὶ τὸδε τι), ἄλλως δ' ὁ λόγος καὶ ἢ μορφὴ, ὃ τὸδε τι ἐν τῷ λόγῳ χωριστὸν ἐστίν.

Εἰς δὲ τὸ 1060 α 20 τοῦ αὐτοῦ βιβλίου, ὁμιλῶν ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος, λέγει· «εἰ δὲ μὴ χωριστὴ τῶν σωμάτων ἢ ζητούμενη νῦν ἐστὶν ἀρχή, τίνα ἂν τις ἄλλην θείῃ τῆς ὕλης; αὕτη γε μὴν ἐνεργεῖα μὲν οὐκ ἐστίν, δυνάμει δ' ἐστίν· μᾶλλον τ' ἂν ἀρχὴ κυριωτέρα ταύτης δόξειεν εἶναι τὸ εἶδος καὶ ἢ μορφὴ». Τὴν δὲ ὕλην ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς τὴν δυνατότητα τοῦ ὄντος, ὡς τὴν δύναμιν ἐκεῖνην ἢ ὁποῖα ἐνέχει τὴν ἐνέργειαν· «τῆς ὕλης φύσις τοιαύτη ὥστε ἐνδέχεσθαι καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι»· καὶ ἄλλῶς· «δυνατὸν καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι ἕκαστον, τοῦτο δ' ἐστὶν ἐν ἑκάστῳ ὕλη» (1039 β, 29, 1032α 22). Ἀλλαχοῦ δὲ ὀρίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὕλην ὡς τὸ πάσχον καὶ τὸ κινούμενον «τῆς ὕλης τὸ πάσχειν καὶ τὲ κινεῖσθαι». Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἢ ὕλη τὸ πρῶτον ὑποκείμενον, τὸ πρῶτον ὑπόβαθρον τῆς φύσεως· «ἢ ὕλη τὸ πρῶτον ὑποκείμενον ἑκάστῳ». (Φυσικά, 192 α 31).